

IMELDA VEDRICKAITĖ

Siurrealistinė galios erozija Sauliaus Tomo Kondroto romanuose

Anotacija: Socrealizmo ir siurrealizmo formos yra genetiškai susijusios su marksistine ideologija. Tačiau būdamos giminingos dėl instrumentinio santykio su pasauliu, vėlyvojo sovietmečio mene jos paradoksaliai ėmė reikšti prieštaringas menininkų laikysenas. Iki tol dominavęs socialistinis realizmas patyrė prieš jį maištaujančios siurrealistinės formos „kanibalizmą“. Rašytojas Saulius Tomas Kondrotas romanuose pasitelkė siurrealizmui būdingą raišką ir ėmė dekonstruoti galios instanciją, jos elitinį cinizmą. Gilindamasis į žmogaus nuopuolio, atgailos, pasaulio grėsmės, teisiančio žmogaus žvėriškumo gaivalą, eroso ir beprotybės sąsajas, Kondrotas priartėjo prie teminio siurrealistų akiračio. Jo prozoje išsiskleidė literatūrinis maištas prieš socialistinės „realybės“ utopiškumą. Straipsnyje išryškinsime siurrealistų deklaruotas ir Kondroto perimtas raiškos idėjas, aiškinsimės autoriui rūpimų verčių ambivalencijos priežastis ir pasitelkiamų mitų modifikavimą.

Raktažodžiai: siurrealizmas, socrealizmas, mitas, vertė, aistra, ambivalencija.

Pasaulis žmogui duotas kaip mįslė, kurią šis turi įspėti.

Georges Bataille

Goticizmas ir groteskas istoriškai atgyja lūžio epochose, kai keičiasi vertybiniai gyvenimo pagrindai. Šios meno formos paženklinio ir išsikvėpusios komunistinio muštro dvasios laiką. Socrealizmo eroziją lydėjo atsigręžimas į žmogaus laisvės sritį – į jo asmeninę paslapties zoną, blogio ir gėrio ambivalenciją, baimės, nuopuolio, kaltės ir išganymo misteriją, kalinamos sąmonės košmarą. Tikėtina, kad šis tematinis laukas ypač Sauliaus Tomo Kondroto kūryboje leis ieškoti galimų genetinių sąsajų su siurrealizmo poetika. Komunizmo merdėjimo laiku pastaroji paradoksaliai atgimsta kaip pirminių revoliucinių užmojų paneigimas. Kondroto prozoje ji pasirodo kaip socializmo ir „naujojo žmogaus“ kritika.

Siurrealistų ir socrealistų revoliuciniai įgeidžiai – genetinės sąsajos

Perdėto racionalizmo, antžmogio kulto ir tikėjimo utopinių visuomenės konstruktų gyvybingumu epochą paženklino prieštaringa siurrealizmo ir socrealizmo sampyna. Šios dvi ideologinės meno kryptys apie save paskelbė per dešimtmečio intervalą. Galutinai nutraukę ryšius su komunistinės pažiūros taip pat propagavusiais dadaistais, 1924 m. siurrealistai susivienijo žurnale *La Révolution Surréaliste*, tais pačiais metais André Bretonas publikavo siurrealistų manifestą, kuriame akcentavo būtinybę maksimaliai išlaisvinti vaizduotę ir siekti nenumatomų, netgi beprotiškų sugretinimų; dėmesingai pažvelgti į sapno tikrovę ir ją sulieti su vadinamąja „realybe“ siurrealiuose vaizduose, kurie narkotizuoja subjektyvumo šviesą; išlaisvinti minties spontaniškumą (įjungti rašymo automatizmą, vidinio cenzoriaus nekontroliuojamą sąmonės srautą); siurrealumą atrasti pačioje realybėje (fiksuoti reikšmingų sutapimų įžvalgas); vaizduotę kurstyti geismu ir maištu ir taip visas kasdienybės sritis pakylėti iki poezijos stebuklingumo¹.

Siurrealizmas ir socrealizmas atsirado bene tuo pačiu metu kaip dvi tarpusavyje artimai susijusios socialinio aktyvizmo, revoliucinio pasaulio formavimo meninės programos. Jos abi pabrėžė būtinybę veikti pasaulinės revoliucijos vardan (siurrealistai kritikavo kapitalizmą, kolonializmą ir religingumą), siekė žmogaus orumo ir jo visokeriopo išlaisvinimo, aistringai garbino mokslą ir technologijų pažangą. Šios srovės skelbė nežinia kaip su žmogaus išlaisvinimo patosu derantį tikėjimą, kad žmogų galima racionaliai persmelkti meno rentge-
nu ir, palietus slapčiausius jo laisvės, savivokos kodus, kurti naujojo žmogaus modelį. Tai keliems dešimtmečiams tapo bendru šių meninių srovių patoso kontekstu. Pasąmonė per sapną tapo siurrealistų ketinamu užkariauti naujuoju pasauliu (rašymo automatizmą, absurdą siekiančius nekontroliuojamus išpažintinius sąmonės srauto fiksažus, tapačius psichoanalitinėms pastangoms, Bretonas vadino siurrealizmu). Jau pirmajame siurrealizmo manifeste Bretonas rašė apie nustumtą į prietarų zoną sapno vertę, kurią žmonija atkurs moksliškai jį tirdama ir atnaujinama virš-realybę kaip galimą sapno ir tikrovės susiliejamą į absoliučią realybę: „Tikėtina, kad vaizduotė atgaus savo teises. Jeigu mūsų proto gelmėse slepiasi keistos jėgos, kurios gali dauginti galią paviršiuje arba

1 René Passeron, *Surrealism*, Warszawa: Arkady, 2002, p. 42–45.

su ja pergalingai kovoti, tai jas verta sugauti, kad vėliau, jeigu pajėgsime, jas kontroliuotume protu.“²

Numatęs žmogaus paslaptį valdantį proto pirmumą, Bretonas patikino, kad pasaulis baigsis ne gražios knygos parašymu, o gražia pragaro ir rojaus reklama, t. y. ideologine manipuliacija³. Vieni Karlo Marxo, kiti Sigmundo Freudo mintijimo įkvėpti⁴ ir žmogaus prigimties gaivalą racionaliai pažaboti (socrealizmo atveju – veikiau eliminuoti) ar bent jau pavergiančiai/instrumentiškai stebėti išgeidę, abiejų meninių srovių atstovai bandė bendradarbiauti. Daugelis siurrealistų judėjimo dalyvių išpažino revoliucijos būtinybę kaip išsivadavimą iš gamtos/mirties priespaudos⁵. Pačią siurrealizmo istoriją galima laikyti veikiau madingai retorikai tarnavusia „komunizmo gundymo“ istorija (Roger Vailland). Siurrealistų santykis su revoliucijos idėja keitėsi, keisdamas jų periodinių leidinių pavadinimus: *La Révolution Surréaliste* (1925), *Le Surréalisme au service de la révolution* (1930), *Le Surréalisme contre la révolution* (1947)⁶. Šie pavadinimai kito paraleliai augant komunistinio bloko grobuoniškoms užmačioms, išryškėjusioms po Antrojo pasaulinio karo. Daugelis siurrealistų ir jiems prijauniančiųjų priklausė Komunistų partijai (Pablo Piccaso, Tristanas Tzara, Paul'is Eluard'as, Louisas Aragonas), dar daugiau jų geru inteligento tonu laikė reikšti komunistines pažiūras nebūnant komunistu. Tačiau, kaip pastebėjo siurrealizmo istorikas René Passeronas, jie buvo keisti ateistai, turėję „išties religingas sielas“, revoliucijos idėją naudoję tik kaip įkvėpimo šaltinį naujų misticizmo formų paieškoms⁷. Formaliųjų socrealizmo ir religijos sąsajas stebėjo ne vienas tyrinėtojas. Abi

2 André Breton, *Manifest surrealizmu*, in: *Surrealism: Antologija* (sudarė Adam Ważyk), Warszawa: Czytelnik, 1976, p. 62. [Vertė IV]

3 *Ibid.*, p. 73. [Vertė IV]

4 Michelis Foucault Marxą ir Freudą gretina kaip žmones, kurie profesionaliai nepraktikavo filosofijos, tačiau esmingai pakeitė sociumą. Jų esminiai filosofiniai pasirinkimai (ne tik spekuliatyviniai, bet ir tie, kurie apibūdina žmonių minties, jautrumo ir elgesio visumą) buvo įgyvendinti ne filosofų. In: Michel Foucault, *Powiedziane, napisane. Szaleństwo i literatura [Pasakyta, parašyta. Beprotybės ir literatūra]*, Warszawa: Fundacja Aletheia, 1999, p. 240.

5 „Revolucija... Revoliucija... Realizmas – tai medžių puoselėjimas, siurrealizmas – tai gyvenimo puoselėjimas.“ Jacques-André Boiffard, Paul Éluar, Roger Vitrac, „Artykul Wstępny: (Rewolucja surrealistyczna‘ Nr. 1, 1 grudnia 1924)“ [„Įvadinis straipsnis: Siurrealistinė revoliucija“, Nr. 1, 1924 m. gruodžio 1“], in: *Surrealism: Antologija*, p. 105.

6 Roger Vailland, *Le Surréalisme Contre La Révolution*, Paris: Editions Sociales, 1948, p. 39.

7 René Passeron, *Surrealism*, p. 51.

šios instrumentinio⁸, pasaulį keičiančio meno pozicijos netruko išplisti daugelyje šalių. Viena pozicija išplito socialistinių šalių lageryje dėl direktyvinės partinės prievartos, bandytos taikyti netgi komunistuojantiems prancūzų menininkams, kita – abiejose Atlanto pusėse dėl spontaniškų pastangų išplėsti raiškos formų arsenalą. Prahą siurrealistai laikė „vartais į rytus“ savo idėjų sklaidai, už jos ši srovė reikėsi jau tik pavienių autorių kūryboje. Tačiau *socrealizmo* literatūra neatlaikė disproporcijos tarp jai keltų tikslų ir jų realizavimo menų galimybių⁹, o siurrealizmo idėjos gausiai užderėjo ne tik Vakarų Europos, bet ir Lotynų Amerikos literatūrose. Bretono iniciatyva nutrauktas ryšys su socialistinio lagerio draugais lėmė siurrealizmo išpažinėjų atsitraukimą nuo socialinių aktualijų (1952 m. Bretonas socrealizmą pavadino moralinės eksterminacijos įrankiu). Siurrealistai pasinėrė į senųjų kultūrų meno pažinimą, susidomėjo blogio ir gėrio ambivalenciją siekiančiais mitais. Įdomu, kad dar gerokai prieš kelionę į Meksiką 1938 m. Bretonas reiškė pasibjaurėjimą ir fašizmo, ir komunizmo režimais, tačiau fašizmą jis vertino už naudojimąsi mitu kaip žmonės vienijančiu ideologiniu pagrindu (nors patį siurrealistinį meną nacionalsocialistai laikė degradavusiu)¹⁰. Garsioji vis atnaujinama socialistinio lagerio diskusija apie išsigimėliškas Vakarų meno formas ir socrealistinio metodo pranašumą prieš formalizmą ir natūralizmą, privalomai sukelta ir lietuvių spaudoje, greičiausiai turėjo blokuoti ir kitur spontaniškai plintančias siurrealizmo idėjas. Tačiau ar 7-ajame dešimtmetyje kilęs susižavėjimas siurrealistine raiška buvo „tylaus“ pasipriešinimo forma, ar natūrali dviejų giminingų ideologijų tąsa, tikriausiai dar ilgai liks neaišku. Nes realizmo ir siurrealizmo riba nėra vienareikšmė ir vargu ar paaiškinama vien deklaruotu bendradarbiavimo ryšių nutraukimu. Juoba nepatikimi, nes neapibrėžti, yra ideologinės *formalizmo* etiketės kriterijai, greičiau ne estetiniai, o tramdomieji¹¹. Rimvydas Šilbajoris, ly-

8 Bretonas *Siurrealizmo manifeste* lygino pasaulį keičiantį mokslininką ir poetą: „jis turi stiklinį mėgintuvėlį, aš – metalinę plunksną.“ André Breton, *Manifest surrealizmu*, in: *Surrealizm: Antologija*, p. 97.

9 Wojciech Tomasik, „Realizmu socjalistycznego program“, in: *Słownik realizmu socjalistycznego*, Kraków: Universitas, 2004, p. 267–268.

10 Žr.: Gérard Durozoi, *History of the Surrealist movement*, translated by Alison Anderson, Chicago, London: The University of Chicago Press, 2002, p. 207–258, 299–304, 327–329.

11 Formalizmas ir natūralizmas – du didieji socrealizmo prižiūrėtojų kaltinimai, su kurių pagalba buvo įmanoma susidoroti iš esmės su bet kuriuo menininku, netgi uoliausiu socrealizmo išpažintoju. Ypač kritikuota dodekafonija muzikoje, abstrakcionizmas plastiniuose menuose ir platus porealistinio Vakarų literatūros laikotarpio spektras – nuo simbolizmo, XX a.

gindamas rusų ir lietuvių pokario prozą (greta kitų – Michailo Bulgakovo, Čingizo Aitmatovo ir lietuvių Juozo Grušo, Jono Apučio, Rimanto Šavelio, Sauliaus Tomo Kondroto) pastebėjo, kad socrealistinės literatūros „visuomeniniai siekiai“ perdėtai troško tikrovės esmės ir prasmės, o ją pasiekti galėjo tik „geriant iš fantazijos ir nesąmonės indo“, nes totalitarinėje valstybėje tiesos sąvoka susiduria su fantazija:

Režimas yra primetęs savo paties iškrypusią tikrovės sąvoką tartum tai būtų objektyvi norma ir reikalauja, kad jo įsivaizdavimai būtų priimti už tiesą. Tada rašytojui ne kas belieka, kaip tik kurti pasaulius, turinčius tik minimalų arba privalomą ryšį su logika ir tikrove, nes ir vieną, ir kitą dabar pasisavino valstybė.

Tokio tipo literatūra yra labai artima vadinamajai „mokslinei fantastikai“ [...].¹²

Sauliaus Tomo Kondroto siurrealistinė raiška kertasi su socrealizmo „moksline fantastika“ kaip pastarojo erozijos prielaida. Sapniška blogio vizijos fantastika, glaudanti žmogaus prigimties ir jo kuriamų valdymo mechanizmų paslaptis, stoja prieš tarybinio melo fantastiką, buriančią tikrovės, kurios dar nėra, projektą. Genetiškai susijęs su siurrealizmo idėjomis, Kondrotas kūrė paraboles, nutaikytas į tarybinių realiųjų absurdą ir nužmoginimo sistemos šerdį. Gūdaus brežnevizmo laiku dėstęs marksistinę filosofiją Dailės institute (1977–1980), jis kaip niekas kitas turėjo suvokti racionalizmo akibrokštą *sacrum*, utopinių svajonių propagandos mašineriją, turėjo išmanyti žmogaus mąstymo pavergimo strategijas ir pasakojimo manipuliacijų galimybes (jo mėgstami filosofai Seneka ir Friedrichas Nietzsche, be abejo, buvo rašytojo dvasios atspirtis)¹³. Galbūt

avangardo iki tolesnių šių srovių vedinių. In: *Słownik realizmu socjalistycznego*, Kraków: Universitas, 2004, p. 71.

Postalininės Lietuvos spaudoje formalizmas profilaktiškai užsipultas po įvykių 1956 m. Vengrijoje ir Lenkijoje (LKP X suvažiavime) ir ypač po Nikitos Chruščiovo šoko, patirto dailės parodoje Maskvos manieže, paskatinusio ieškoti panašių reiškinių Lietuvoje. LTSR kūrybinių darbuotojų pasitarime 1963 m., be kitų, kritikuoti Vytauto Sirijos-Giros „neideologiniai“ romanai, Jono Mikelinsko „idėjiniu požiūriu žalinga“ apysaka *Trys dienos ir trys naktys*, Kazio Sajos dramų absurdo elementai, Juozo Apučio apsakymai, ilgai nepublikuotas Ričardo Gavelio romanas *Vilniaus pokeris*. Plg. *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų ir rezistencijos centras, 2007, p. 560–587.

12 Rimvydas Šilbajoris, „Žmogus ir sąžinė Sovietų Sąjungos pokario rusų ir lietuvių prozoje“, *Metmenys*, Nr. 48, 1984, p. 132.

13 Nijolė Gaškaitė 1960–1972 metus (šie metai apytikriai sutampa su Kondroto kūrybinių pastangų pradžia: pirmasis novelių rinkinys publikuotas 1977-aisiais, tais pat metais pradėtas

norėdamas asmeniškai apsivalyti, išsivaduoti, jis romanuose paniro į žmogiškųjų santykių pragaro gelmes, siekiančias mitinę atmintį. *Žalčio žvilgsnis* rašytojui tapo išsivadavimu, vartais į visokeriopą (kūrybinę ir pilietinę) laisvę. Kondrotas kūrė paraboles, kurios apeliavo ir į tuomet aktualią kasdienybę (pavyzdžiui, socializmo statybas antrajame romane). Jo prozos dėmesio centre atsidūrė blogio gyvybingumas ir vertybių ambivalencija daugialypėje folkneriškoje herojų požiūrių perspektyvoje, herojus kankinantis sąžinės teismas ir atgaila, jų patiriamas mirties artumas ir atpirkimas meile.

Kondroto apsakymai ir romanai akcentuoja istorinę atmintį – kartų tęstinumą ir herojų įsipareigojimą protėviams, taip pat naujo, vertybių ambivalenciją išpažįstančio perdėtai racionalaus žmogaus radimąsi (likimo visgi suvaržyto – nelaisvo nuo protėvių nuopuolio, išperkančio jį kančia). Neretai realistinę pasakojimo iliuziją nutraukia pasaulio kaip regimybės efemeriškumas, į veikėjų santykius įsiveržia aiškiaregystė, intuicija, viršijanti ir paneigianti jų kūno autonomiją. Personažų likimą keičia pavojingas priartėjimas prie beprotybės ir eros paribių. Kaip ir daugumoje surrealistinių kūrinių, čia nuolatos pabrėžiama žmogui priešiško pasaulio grėsmė, pasitelkiamos reikšmingų sutapimų virtinės ir nuosaikus groteskas. Jo herojai juda savo pačių nužymėtų moralinio išmėginimo, heroizmo, susikurtų racionalumo fantazmų link.

Nuomonės apie nuomones

Netikėta, tačiau Rašytojų sąjungos posėdžių protokoluose, pasirodžius pirmajam Kondroto romanui, apie jo kūrybą atsiliepta labai palankiai (nepaisant privalomos globėjiškos tarybinės didaktikos, tarp eilučių galime perskaityti kalbėtojus

rašyti pirmasis romanas) apibūdino kaip vienintelį tamsiausią laiką be pagrindinės spaudos. Jos nuomone, užteko dešimtmečio teroro, kad grėsmė taptų kasdienio gyvenimo dalimi: „Paradoksas, tačiau prisitaikymo metas sutapo su režimo sušvelnėjimu. Šią situaciją palyginčiau su niekinamo, mušamo vergo, kurį staiga vergvaldys liovėsi mušti, situacija. Ir vergas, iki šiol svajojęs atkeršyti kankintojui, staiga su meile ir dėkingumu puola bučiuoti jam kojas! [...] Šį pasikeitimą sąlygojo tai, kad žmogus prarado savęs, kaip kolektyvinio istorijos subjekto – tautos – pojūtį.“ Nijolė Gaškaitė, „Paspriešinimo formos ir prisitaikymo ribos“, in: *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: Paspriešinimas ir/ar prisitaikymas*, Vilnius: Pasaulio liuanistų biblioteka, Baltos lankos, 1996, p. 156.

„nuščiuvus prieš talentą“, Jūratės Sprindytės žodžiais tariant). Alfredas Guščius, Albertas Zalatorius, Bronius Raguotis sveikino Kondroto novatoriškumą ir aukštą rašymo kultūrą¹⁴. *Žalčio žvilgsnį* kolegos aptarė greta Juozo Baltušio *Sakmės apie Juzą*. Galbūt jaunojo kolegos proveržis paskatino Baltušį suformuluoti gana radikalių tam kontekstui (ir leistiną tik aukštesnio rango režimo patikėtiniui) rašytojo tikslą ir apibendrinti tarybinio rašytojo dviprasmę būseną, kurioje šis užstrigo:

Reikėtų pagalvoti, ar neatėjo laikas nagrinėti patį žmogų, jo esmę, prigimtį. Reikia įspėti žmogaus mįslę. Kodėl mes meluojame jaunimui, kodėl mūsų darbai skiriasi nuo žodžių. [...] Aš nebetikiu literatūros poveikiu žmonėms. Reikia ieškoti naujų kelių literatūroje, eiti gilyn, ieškoti kelių dėl tautos ir pasaulio išlikimo.¹⁵

Literatūros nacionalumas tuomet Rašytojų sąjungoje buvo aptariamas kaip būtinas kūrybos sandas¹⁶. Tačiau Kondroto parabolių universalumas kolegoms nesukėlė įtarumo. Tik gerokai vėliau abejones dėl Kondroto abstrakcionizmo, formalizmo, žaidybiškumo ir dekoratyvumo iškėlė Zalatorius, po jo tą patį pakartojo

14 LTSR Rašytojų sąjungos Prozos sekcijos ataskaitinio susirinkimo, įvykusio 1981 10 22, protokolas: į Eugenijaus Ignatavičiaus ataskaitinį pranešimą posėdžio pirmininkas Kondrotas reagavo – „trūksta konkretaus kalbėjimo apie literatūros bėdas, minint konkrečias pavardes“. Alfredas Guščius: „Įdomus S. T. Kondroto romanas *„Žalčio žvilgsnis“*. Jis netelpa į senus standartinio vertinimo rėmus. Įdomiai ir teisingai romaną įvertino Algimantas Bučys: medžiagos pasipriešinimas jam atrodo per sunkus. Įdomu spėti, kuria kryptimi nueis autorius, kibęs į tokią gyvenimo medžiagą.“ Bronius Raguotis: „Skaitant S. T. Kondroto kūrinius, matai autoriaus pastangas perkošti kitų tautų literatūros patirtį per savo individualybę. Dar ne visai suteikia savo kūriniams nacionalinį charakterį, tačiau tai netarnauja mūsų skaitytojo ugdymui. Jaunimas pirmiausia reikia įvesti į mūsų nacionalinės raštijos pasaulį.“ Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 34, apr. 1, b. 833, l. 27–30.

15 *Ibid.*

16 Saulius Tomas Kondrotas ir Juozas Baltušis buvo atsakingi už posėdį, skirtą literatūros novatoriškumui ir nacionaliniams bruožams. Teorinį pranešimą skaitė Saulius Žukas, jo mintis reziumavo Albertas Zalatorius.

Žukas: „Bet kokie nacionaliniai archetipai negali būti nusistovėję, duoti vieną kartą visiems laikams. [...] Tačiau žmogus negali neprisitaikyti prie pasikeitusios socialinės aplinkos, tuo pačiu keičiasi ir jo charakteris, poelgiai, mąstymo būdas.“ (Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 34, apr. 1, b. 849, l. 6–7); Zalatorius: „Keičiantis laikams, keičiasi žmogus, jo psichologija, suvokimas, kriterijai, siekimai, tuo pačiu keičiasi ir jo nacionaliniai bruožai. Lygiai kinta ir tos sąvokos *„žmogus“* ir *„lietuvis“*.“ (Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 34, apr. 1, b. 849, l. 11)

ir Vytautas Kubilius¹⁷. 1983 m. Zalatorius kritiškai žvelgė į intelektualinį psichologinį žaidimą „kone tuščioje aikštelėje“¹⁸, kurioje per menka istorinių nuorodų, dalis jų netgi abejotina, ir intelektualiniai veikėjų išvedžiojimai neatitinka galimų realistinio pasakojimo pasirinkimų – veikėjų vaidmenys prasilenkia su galima jų luomo mąstysena. Zalatorius, iš esmės vadovaudamasis realizmo idėja, manė, kad Kondrotas nesugeba sukurti nė vienos nuoseklios siužetinės linijos; pripažindamas pagaulų žmogaus aistrų ribos tyrinėjimą, jis Kondroto romano psichologinių išvedžiojimų įtaigą prilygino Fiodoro Dostojevskio meistrystei. Zalatorius visgi nusi-vylė Kondroto personažų poelgių ir minčių alogiškumu (iš esmės kritikas atmetė šio romano pasakiškumo dimensiją kaip prieštaraujančią sveikam protui)¹⁹, svarstė išlygas, kurios galėtų pateisinti kritiko skoniui nepriimtina meninį braižą:

Bet juk yra alegorinių, groteskinių ar surrealistinių romanų, kur veiksmo vieta ir laikas iš viso nekonkretizuoti ir kur apie jokią koloritą negali būti nė kalbos. Skaitytojas jo ir nereikalauja. Pagaliau ir psichologiniame romane tas koloritas nebūtinai arba jis atlieka išorinio rekvizito funkciją. Kondrotas irgi galėtų pasiteisinti. Ar būtinai jam liesti tuos klausimus, kuriuos mes žinome iš istorijos ir klasikinės literatūros? [...] tai pamokomas pavyzdys, kaip galima pakliūti į nepasitenkinimo kryžminę ugnį, kai sustoji pusiaukelėje tarp abstrakcijos ir konkretumo arba kai tą abstrakciją bandai sukonkretinti formaliomis priemonėmis.²⁰

Zalatorius pastebėjo ir „sunkų“ Kondroto romano skaitymą dėl fragmentinės romano stuktūros, perdėto konstruktyvizmo ir nereikalingo skaitytojo šokiravimo, kuris atsiranda ne dėl stiliaus, o vertybių lygmenyje. Lygindamas Williamo Faulknerio romaną *Triukšmas ir įniršis* su Kondroto *Žalčio žvilgsniu* pastarajam kritikas nepaliko teisės būti sudėtingam, nes tik Faulkneris geba,

17 Atrodo, kad Zalatoriaus santykis radikaliai kito palyginus su jo pirmuoju išpūdžiu – epitetas „nepretenzingas“ virto pusiaukele „tarp abstrakcionizmo ir formalumo“ (ar tik šios permainos nepadiktavo faktas, kad Kondrotas 1980 m. pasitraukė iš dėstytojo pareigų Mark-sizmo-leninizmo katedroje LTSR dailės institute?). 1981 04 28 prozos sekcijos susirinkimo protokole skaitome: Zalatorius: „Mūsų literatūra – psichologinė, tikra, tačiau norisi naujo. S. Šaltenis, S. T. Kondrotas atveria naujus horizontus, jie nepretenzingi, pasižymi aukšta rašymo kultūra.“ (Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 34, apr. 1, b. 833, p. 23)

18 Albertas Zalatorius, *Literatūra ir laisvė*, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 304.

19 *Ibid.*, p. 309.

20 *Ibid.*, p. 305–306.

kritiko žodžiais tariant, giliai nusileisti į žmogaus sielą. Ir Zalatorius, ir Kubilius kritiškai žvelgė į Kondroto personažų alegorizmą. Zalatorius konstatavo, kad autoriui personažų reikia tik kaip formos ar eksperimentinės medžiagos, kad jie nekelia gyvo žmogaus iliuzijos. O Kubilius, pritardamas Zalatoriui, matė personažus kaip eksperimentinius begalinės kaitos modelius, atitrūkusius nuo konkrečių lietuviško gyvenimo realijų. Kubiliaus atsiribojantis vertinimas – esą Kondroto pasakojimas „liko pernelyg ornamentiškas“ – žymi tą jpačią, kaip ir Zalatoriaus, inertišką realizmo tradicijos suformuotą vertinimo poziciją, 1995 m. įtvirtintą jau kaip kanoninė literatūros istoriko nuomonė²¹.

Rimvydas Šilbajoris 1987 m. publikavo recenziją, kurioje kur kas tolerantiškiau apibūdino Kondroto romaną *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą*²². Šilbajoris išskyrė keletą Kondroto pasakojimo bruožų, juos vėlesnė kritika rutulios kone iki pastarųjų metų (Vygandas Šiukščius, Nerijus Brazauskas, Laurynas Katkus). Pastebėjęs herojų įkalinimą labirinto erdvėje ir ne-mirties idealybėje, autorius akcentavo romane tvyrantį magišką grėsmės pojūtį, stebuklingumo, raganystės ženklus, kurie kyla iš kontrasto principu derinamų žmogaus ir gyvūno atributų, knygoje vyraujančią užkeikimo erdvę, kuri nepavirsta į fantastišką ir žadina pavojaus nuojautą: „Visai atvirkščiai, ši viską užgulusi magiška grasa pasireiškia kaip keistai neišskiriamas pasakos ir natūralistinės tikrovės mišinys.“²³

Šilbajorio nuomone, Kondrotas kūrinį grindė pasakos (mito) klodais, nes tai istoriškai vienintelis pažadas ištrūkti iš „nepermaldaujamo gamtos įstatymų likimo“²⁴. Kritikas gretino Kondroto romano grėsmės ir užkeikto rūmo kartotes su gimininga Franzo Kafkos romanų atmosfera, o dialoginį/monologinį pasakojimo principą – su Dostojevskio romanuose narpliojamomis filosofinėmis, moralinėmis idėjomis, kurios Dostojevskio veikaluose, kitaip nei Kondroto, gyvavo išimtinai personažų mintijimo ribose. Kritikas pastebėjo Kondroto pasakotojo dominavimą personažų atžvilgiu – romaną jis vertino kaip „autoriaus minties buvimo procesą“, netgi kaip „mūsų pačių buvimo procesą“, kai autorius įtaigoja, jog stebime „mūsų pačių vidinių išgyvenimų eigą“²⁵. Galbūt todėl Kondrotas

21 Vytautas Kubilius, *XX amžiaus literatūra*, Vilnius: Alma Littera, 1995, p. 605.

22 *Akiračiai*, 1987, Nr. 10, p. 4–5.

23 Rimvydas Šilbajoris, „Saulius Tomas Kondrotas. Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą“, in: *Netekties ženklai*, Vilnius: Vaga, 1992, p. 694.

24 *Ibid.*, p. 695.

25 *Ibid.*, p. 697.

nesiekė ir neturėjo tikslo pasakojimą aiškiai surišti vientisa fabula, kurios pasigedo Zalatorius ir Kubilius. Rašytojas kūrė parabolę, kuriai nebūtina laiko ar erdvės kryptis, nuosekli veiksmo eiga ir realistinės buities iliuzijos maskuotė. Kaip komentavo Kondrotas, atsakydamas į klausimą apie vidinę ir išorinę cenzūrą Sovietų sąjungoje, savo romanuose jis būtų keitęs tik veiksmo laiką:

Ne tik aš, bet ir daug kitų rašytojų, norėdami kalbėti apie tam tikrus dalykus, yra priversti perkelti siužetą arba į praeitį, arba į kitą, sąlygišką tikrovę. Taip galima tikėtis, kad kūrinys išvys dienos šviesą. Cenzūra tą mato ir žino, bet nelabai ką gali padaryti. Juk nepriversi visus rašyti tik apie dabartį. O be to, kartais ir naudingiau tam tikras idėjas nudrenuoti tokiu pavidalu, jeigu jau negali užkirsti joms kelio. Kita vertus, man asmeniškai šitoks kompromisas nebuvo labai skausmingas, nes aš visuomet teikiau pirmenybę universalumui, o ne konkretumui.²⁶

Šilbajoris kaip tik ir užčiuopia šį ne realizmui būdingą romano bruožą – reiškiamą idėją išryškinti personažų sąlygiškumo fone:

Yra ten žiaurių momentų, yra aistros, išdidumo, baimės – visa skalė buvimo žmogumi. Kaip tik toji žmogiškumo skalė ir veikia kaip nesibaigiantis Konrado ir jo kėslų teismas. Tam tikra, svarbia prasme galime sakyti, kad fabulos kaip ir nėra, nes šiame mūsų ir knygos gyvenimo – rūmų labirinte, nesant kryptį ir tikslą nusakančių gairių bei ribų, susidaro iliuzija, kad neįmanoma nustatyti, kas iš tiesų įvyko arba kas buvo įvykis – išorės ar dvasios faktas. Pasaulis prieš mus nesitęsia kaip atskirų gyvenimų grandis, bet formuojasi visose būties ir nebūties dimensijose kaip visuma.²⁷

Pasaulis kaip būties ir nebūties visuma, parabolės, mito podirvis Kondroto romane kaip tik ir paneigia Zalatoriaus ir Kubiliaus pabrėžtą būtinybę atkurti realistinį etnografinį-istorinį pasakojimo koloritą. Dar vienas, šįsyk netiesioginis, Šilbajorio atsakymas Zalatoriui ir Kubiliui būtų pastebėjimas, kad mitas yra būdas išsiaiškinti pasaulį ir vietą jame. Straipsnyje „Mitologinė dimensija – poezijos veiksnys“ Šilbajoris rašė:

26 Pokalbis su S. T. Kondrotu „Lyg gyvenimas prasidėtų iš naujo“, *Akiračiai*, 1987, Nr. 2, p. 8.

27 Rimvydas Šilbajoris, „Saulius Tomas Kondrotas. Ir ašiniauks žvelgiantys pro langą“, p. 700.

Tai tolygu savotiškam vaizdaraščiui, tekstui, kuriame užšifruota tauta pati yra mitas ne mažiau, o gal net daugiau, negu ji yra tikrovė. Mitologinė sąmonė stovi tautinės „sielos“ – identiteto – centre, ir beveik kiekvienas rašytojas sąmoningai ar instinktyviai jaučia būtinybę sukurti ar atkurti tos sielos visuotinį įvaizdį.²⁸

Blogio visagalybė ir jos mutacijos istorijoje, tragiškas žmogaus įkalinimas „kolektyviniame nemirtingume“, baimės sąstingis ir realybei „būdraujant“ lygiagrečiai patiriamos sapno vizijos tapo skiriamuoju Kondroto personažų apsidomimo bruožu, epochos ženklu, susijusiu su socializmo žmogaus laviravimu tarp sunaikinimo baimės ir išlikimo instinkto. Galbūt Zalatorius žvelgė į Kondroto romaną *Žalčio žvilgsnis* kaip į istorinio romano bandymą, tačiau vargu ar jo pasigestas etnografizmas ir fabulos realistiškumas turėjo šansų geriau perteikti rašytojo gyvenamo laiko psichologinę įtampą – komunistinio režimo susirūpinimą plėsti galią dėl galios. O juk būtent šis galios dauginimas ir buvo Kondroto taikiny, pridengtas „kitos“ istorinės epochos kauke *Žalčio žvilgsnyje* ir jau sunkiai atpažįstama, nes itin geometrizuota kauke *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą*, kurioje ryškiausias atpažįstamas istorinis elementas – pranašingas socializmo statybų ir naujojo laisvo racionalaus žmogaus krachas (Kondrotas įsivaizdavo vienintelę galimą pirmojo romano korekciją – pakeisti romano veiksmo laiką – tai kaip tik ir signalizuoja apie teksto kaip kaukės konstrukciją).

Po 1986 m. skandalingo pasitraukimo iš Tarybų Lietuvos Kondrotas *Literatūroje ir mene* buvo palydėtas nuosprendžiu sunaikinti atmintį apie jį. Nenorėdamas tęsti žaidimo iliuzijomis, kad gyvendamas ir kurdamas Sovietų sąjungoje jis netarnauja nusikalstamai totalitarinei sistemai, Kondrotas nusprendė „tiesiog nebedalyvauti tame žaidime“, kol dar nėra per vėlu („Kol dar nesu papirktas įvairiom privilegijom, garbės vardais etc.“)²⁹. Bėgdamas nuo paralyžiuojančios tarybinės šlovės ir nuo marazmo, kuriame skendi tarybinė literatūra, jis pasiryžo „gimti iš naujo“ – nulipdyti kitokią savo paties asmenybę, išsiveržti iš vergiškos tarybinio rašytojo lemties:

Kai dėl lietuvių literatūros, tai jai, mano nuomone, kaip tik ir stinga meniškumo. Patikėjusi (arba įtikinta), kad literatūra turi spręsti kažkokias visuomenines problemas

28 Idem, *Netekties ženklai*, p. 355.

29 Pokalbis su S. T. Kondrotu „Lyg gyvenimas prasidėtų iš naujo“, p. 8.

ir negalėdama spręsti tų, kurios ištis svarbios tautai ir visuomenei, ši literatūra ėmė kapstyti po smulkų, pilką tarybinės buities pasaulėlį ir kartais net randa jame kuo pasidžiaugti. Man regis, kad Tarybų sąjungoje nuo šio chroniško marazmo yra išgijusi tik estų literatūra ir gal dar iš dalies gruzinų.³⁰

Kondroto knygas pašalino iš bibliotekų fondų, jo kaip scenaristo pavardę ištrynė iš filmų, kaip prozininko niekur viešai neminėjo, nes: „Kondrotas palikęs savo tėvynę ir nespėjęs užsienyje apšilti kojų, ją apšmeižęs, tuo pačiu išbraukė save iš lietuvių tarybinės literatūros, iš viso mūsų kultūros gyvenimo.“³¹ „Šiandien juokinga, juk nė nebuvo į ją įsirašęs!“ – po dvidešimties metų rašė Jūratė Sprindytė, pakiliai prisiminusi nenutrūkstančia „aukso gija“ susietą skaitytojų bendrijos palaikymą: „Kondroto mistinės novelės pleveno virš tarybinės literatūros, stiprindamos ne esamos, bet galimos tikrovės jausmą.“³² Kondroto galimą tikrovę, mitinę vaizdiniją, kurioje įmanomas išsivadavimas per akistatą su asmeniniais demonais, pirmojo rinkinio novelėse ir romane *Žalčio žvilgsnis* stebėjo Ilona Gražytė-Maziliauskienė ir Audronė Barūnaitė-Willeke (novelėse ir abiejuose romanuose). Gražytė-Maziliauskienė romane pastebėjo kafiškos grėsmės, aistros, meilės ir kankinimo sintezės, ir mirties tematinę dominantę, jos žodžiais tariant, totaliai užpildančią visą personažų egzistenciją. Ji Kondroto sąlygiškus negyvenimiškus tipažus lygino su Williama Faulknerio, Davido Herberto Richardso Lawrenco ar Jorge's Luiso Borgeso personažais, o jo romano virtuoziskumą (fantastiškumą, analitiškumą, intelektualumą ir angažavimąsi moralinėms vertybėms) prilygino Günterio Grasso ir Gabrielio García's Márquezo meistrystei. Barūnaitė-Willeke straipsnyje daugiausia dėmesio skyrė sandūrai tarp mitinės pasaulėžiūros ir „Naujųjų laikų“ racionalizmo. Jos nuomone, romane atsispindintis „Naujųjų laikų“ mitas, jo vertybinis sąlygiškumas, tar naujantis racionalizmui ir žmogaus vertės sumenkinimui, susiduria su romane vaizduojamo pasaulio iracionaliaisiais pradais ir pagarba praeities vertybėms, jų fone autorius išryškina psichologines totalitarizmo priežastis. Pasiremmdama šia Barūnaitės-Willeke prielaida, žengiu toliau į Kondroto prozoje dekonstruojamą psichologinį galios mechanizmą.

30 *Ibid.*

31 Publicistinių aktualijų skiltis *Septynios dienos, Literatūra ir menas*, 1986 10 11.

32 Jūratė Sprindytė, *Prozos būsenos, 1988–2005*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 138.

Žvilgsnis – lemties ir aukos dichotomija

Abu Kondroto romanai pastatyti ant dialogo pamatų ir jų šerdį sudaro dostojeviskiškas tiesos ir teisėtumo ieškojimas per pokalbį; jie dar mezga ir nenutrūkstantį dialogą tarpusavyje. Ir viename, ir kitame plėtojama Likimo galios, maišto prieš ją, aukos, atsakomybės tema, daugiausia reiškia tėvo–sūnaus, dievybės–inicijuojamojo mitiniu santykiu.

Santykis išreikštas jau romanų pavadinimais, konkrečiai – pasikartojančia žvilgsnio, stebėjimo, dieviškosios visareginčios akies sema. Galbūt iš šios žmogų kontroliuojančios ir jam priešiškos instancijos veržiasi Kondroto romanų grėsmės atmosfera, būdinga surrealistinei raiškai. *Žalčio žvilgsnyje* ji reiškia asmens arba Dievo žvilgsnį, aiškiaregystę. Ši akis yra aukščiausio žinojimo instancija, tvarkos prižiūrėtoja, kuriai pasaulio sandaros esmė aiški. Kitaip yra romane *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą*. Čia žvilgsnis – kolektyvinio subjekto atributas. Mes/jie žvelgia iš savo būsto/kūno į pasaulį, kuriame negali nieko pamatyti/suprasti. Pasaulis jiems yra aklinais uždaras, geidžiama pasaulio prasmė nuo jų paslėpta, dar daugiau – jie patys žiūrėdami apsiniaukia tarsi būtų reginys už lango. Žiūrėjimo kryptis *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą* apverčiama: pro langą žvelgiama ne pasaulin, o vidun. Kolektyvinis subjektas dėl šio metaforinio apvertimo tampa žvilgsnio objektu, tyrinėjamu neįžvelgiamu vaizdu, nors žvelgia ir stengiasi suprasti pats. Taip „žalčio akis“ atsidūrė lemiančios galios pozicijoje³³, o Jie/mes žvilgsnis tapo nesėkmingos savistabos, bergždžių pastangų suvokti egzistencijos tikslą atributu.

„Žalčio žvilgsnis“ implikuoja žvilgsnio galios judėjimą iš išorės. Tai žmogų stebintis ir jį suvaldantis žvilgsnis – grėsmingas lemties, gailesčio nepažįstančio

33 Įdomu, kad archajiškas žalčio vaizdinys gali būti interpretuojamas ne tik kaip Senojo Testamento dievybės apraiška, bet ir kaip Laimės sferos baltų dievybė, kuri įkūnija gyvybingumą ir atgimimo galias, baudžia žmogų mirtimi už karūnos numušimą ar kitą pasikėsinimą (Marija Gimbutienė, „Senosios Europos deivės ir dievai lietuvių mitologijoje“, *Metmenys*, Nr. 48, 1984, p. 38–39). Nerijus Brazauskas užsimena apie šį simbolio kontekstą, tačiau jo neplėtoja (Nerijus Brazauskas, *XX a. lietuvių modernistinis romanas: Raidos ir poetikos linkmės*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010, p. 210–224). O jis gali būti svarbus kreipiant dėmesį į maištininkų Pipiro ir jo palikuonio Gaurusio Meižio likimą – aistros skatinamą moralinių slenksčių peržengimą ir dievišką atpildą už pasikėsinimą perimti dieviško kūrimo ar naikavimo galias.

dievo žvilgsnis (vedamo myriop regima saulės akis)³⁴. „Žvilgsnis pro langą“, nors ir numano žiūrėjimą į pasaulį (pro langą) iš žmogaus kūno/namo/labirinto, visgi yra autorefleksijos žvilgsnis (elipsė, kurią numanome esant nutylėtą, gali nurodyti vertinamąjį ir apeiginį šio žvilgsnio pobūdį – mums žinomas tik archaizuotas antrasis pasakymo sandas „ir apsiniauks žvelgiantys pro langą“). Jis nepaprastai primena Bretono *Siurrealizmo manifeste* aprašytą regėjimą, onirinę asmeninę patirtį: „į lango stiklą“ barbenusią viziją ir sapne rašytoją persekiojusį sakinį „Langas perpus pjauna žmogų“. Įjungęs šį sakinį į tekstą, Bretonas apstulbo, kai suvokė, kad iki tol justa valdžia sau, autokontrolė, pasirodė iliuziška, ir atsivėrė nesibaigiantis vidinis konfliktas³⁵. Kondrotui žvilgsnis pro langą yra žvilgsnis į nepermatomą save ir savo lemties planą, be vilties pamatyti ir ištrūkti iš kalinančio pitagorietiško labirinto: „Ir laikas eina, bėga valandos, dienos, o jūs mąstot ir mąstot, žvelgdami į pro šalį judančius siluetus, kol galop jums ima rodytis, kad galvoj šviesėja, kad jau tuoj tuoj suvoksit kažką tokio, kas padės susigaudyti, kur jūs esat ir kodėl, ir ką reiškia tas beribis statinys... Bet ar taip kada atsitiko?“³⁶

Žalčio žvilgsnyje žvilgsnis pro langą atsitiktinai sutampa su demoniško personažo ir jo būsimos aukos susidūrimu (grafas Emilis, žmonių pramintas Pipiru, išvysta Pimė). Šis likimiškas atsitiktinumas dramatiškai pakeitė visų pagrindinių veikėjų likimus: grafas Pipiras lanko savo sužeistą auką, kaip tik tuo metu pro langą vidun pažvelgia ligonio irgi lankytiėjusi Pimė, sužadinusi beatodairišką grafo ais-trą. Visame romane fiksuota spindinčių akių izotopija čia pirmąsyk išskyla su žalčio ženklų ir pasirodo kaip demoniškojo kerėtojo Pipiro akys („net tamsoje jo akys spindi tarsi žalčio“³⁷). Spinduliavimas, žvilgėjimas, švytėjimas šiame romane yra įkrautas negatyvios prasmės: tai žmonėms priešiško pirmapradžio pasaulio (nuo žmogaus pavargusios gamtos ar nuožmios dievybės) atributas: „Visas pasaulis vėl toks, kokį jį kažkada sutvėrė: laukinis, sklindinas gyvo nuožmaus priešiško, kurį

34 Ne tik Senojo Testamento Dievas, bet ir antikinis likimas kaip tik ir būtų šio žvilgsnio savininkai. Beje, Lauryno Katkaus narstytas „piktojo“ dievo vaizdinys gal ir nereikalauja tiek mokslinių pastangų jį pavadinti, nes jau Kondrotas savo romane pastarąjį pabrėžtinai atskyrė nuo Kristaus ir abibūdino kaip negailestingą likimą. (Laurynas Katkus, „Rūstusis Dievas: religinė vaizdinija Sauliaus Tomo Kondroto romanuose“, *Žmogus ir žodis*, 2008, Nr. 2, p. 75–83.)

35 André Breton, *Manifest surrealizmu*, p. 74.

36 Saulius Tomas Kondrotas, *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą*, Vilnius: Pasviręs pasaulis, 2003, p. 6. Toliau cituojant nurodoma santrumpa IA ir puslapis.

37 Saulius Tomas Kondrotas, *Žalčio žvilgsnis*, Vilnius: Tyto alba, 2006, p. 69. Toliau cituojant nurodoma santrumpa ŽŽ ir puslapis.

spinduliuoja net ir negyvi daiktai [...].“ (IA, 35) Verta pastebėti, kad atsitiktinumo ir likimiškumo sandūra, dažnai išskylanti Kondroto prozoje, buvo mėgstama siurrealistų tema – likimas jų kūryboje dažnai pasirodo kaip atsitiktinai išsipildantis dėl netikėtų sutapimų³⁸. Likimiškas atsitiktinumas dėl žvilgsnio, kuriam namo viduje/žmoguje atsivėrė demonas, pasmerkė *Žalčio žvilgsnio* sagos herojus nebūčiai (nu-traukė nukryžiuoto Meižio giminės liniją) ir netramdomam hipertrofuoto eroso išsiveržimui (išprievartautos Pimės aistra virto obsesišku erotiškumu), savižudybei (kaimo žiniuonis Albas, dalyvavęs jaunavedžių egzekucijoje, pasikorė) ar žudymui (Pimės sūnus Gaurusis baudė jam nusikaltusius deginimu).

Antrajame Kondroto romane stebime ne tik autorefleksijos baimę, akistatos su vidiniais demonais vengimą. Čia susiduriame su kolektyvinio subjekto baime išsiduoti prieš aukščiausiąjį negailestingą lėmėją. Šio romano personažai stengiasi dievišką, persmelkiantį, žmogaus esmę išryškinantį žvilgsnį apgauti, atšaukti „lemties mechaniką“. Abiejuose romanuose pasaulio sąranga įsivaizduojama kaip mechanizmas: pirmajame romane kaip žodžių mechanizmas, kurį žmogus įsigudrina valdyti burtazodžiais, užkeikimais, poezija, išpažintimi, o antrajame likimo mechaniką personažai stengiasi suvaldyti veiksmu, poelgiu, jslėmis, šamanišku susilieju su gamta, t. y. pasaulio priešiškus jie atremia prigimtimi ir intuicija. Savo aistras, gamtiškumą Sniegovijos žmonės slepia nuo negailestingos dievybės. Prigimtis stoja jėgos pozicijon ir kovoja su sugalvotomis dieviškomis normomis³⁹. Aistra/kūnas sukiša prieš žodį/įstatymą. Demaskuojantis žmonių prietarus ir gudravimą su likimu Etanos mintijimas (*Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą*) atskleidžia minėtos kontroliuojančio žvilgsnio, milžiniškos dievybės akies, jėgos, laikančios „savo gniaužtuose visą pasaulį“, negalią. Naikinančią dievybės akį apgauna baimingas žmogaus slapstymasis, visuotinis sąmokslas. Žmogus bijo pripažinti gamtos, prigimties pirmenybę ir patirti tiesą apie save patį:

38 „Siurrealistų vizijoje pasaulio išorinis lygmuo kupinas atsitiktinimų, jo gelmės nepažįstame, o pasaulis kaip visuma yra atstumiantis, tačiau jame susiduriame ir su viliojančiais dalykais – tai keisti susitikimai ir kelionės, sutinkame ir gundančių – moteris ir meilę. Nepaprasti stebuklingumo prieskonį suteikiantys reiškiniai glūdi pačioje kasdienio gyvenimo materijoje, panašiai kaip Apollinaire'o [kūryboje – IV], kuriam stebuklingumas – viena ar kita šio žodžio reikšmė – visuomet buvo prižemintas.“ Adam Ważyk, „Przedmowa“, in: *Siurrealizm: Antologija*, p. 17. [Vertė IV]

39 Perfrazuojant Algio Mickūno žodžius, gamtos ir žmogaus valios sandūroje „gamta pradeda prasiskverbti ir prabilti tylia „filosofija“ pro valios užburtą jėgos ratą: jei norite būti, turite vėl pradėti sutapti su manim“. Algis Mickūnas, „Jėgos filosofija“, *Metmenys*, Nr. 56, 1989, p. 142.

Lemties baimė, apėmusi žmonių pasaulį, buvo vienas pirmų dalykų, atkreipusių jo dėmesį. [...] Vos tik žmogus atidengia savo kortas, įduotas jam prigimties, vos liaujasi sukčiavęs tame didžiausiame iš lošimų – gyvenime, ir jis jau pasmerktas pražūčiai. Visi Etanos artimieji žuvo be laiko kaip tik todėl, kad jų gaivalinga esmė nesidavė paslepia-
ma po drabužių, pridengiama papročiu, dorove, religingumu. Jie bandė ją pridengti, bet prigimtis buvo stipresnė už juos, ji lindo paviršiun, kaip kad išplaukia aliejus, supil-
tas vandenin, ir jūsų Dievas (ne Dievo sūnus, o tas kitas, galingesnis, iškylantis prieš jus kasdien negailestingos lemties pavidalu) nušlavė juos nuo žemės paviršiaus, dar labiau paakindamas kitus (ir jus tarp jų) slėpti tiesą kuo giliau. (IA, 15–16)

Taip romanų pavadinimais akcentuodamas žvilgsnį Kondrotas pabrėžė romanų parabolę: asmuo–bendruomenė–Dievas. Dieviško plano negalintis suvokti asmuo, tačiau pats bandantis moralizuoti ir teisti pagal įsivaizduojamą Dievo įstatymą. Nuo lėmėjo slapukaujanti bendruomenė, slepianti savo maištingą ir dieviškai tvarkai pavojų keliantį gamtiškumą. Beatodairiškai jėgos pozicijas ginantis Dievas. Ši ašis yra bendriausi apmatai dramatinio pasakojimo, kuris pirmajame romane dar dekoruotas istoriniu-folkloriniu ornamentu (pvz., turtingas patiekalų ir pasakojimo grožmenų plikbajorių Meižių šermenų stalas, archajiški laidotuvių papročiai, atskleidžiantys mistinį berniuko ir protėvių artumą), o antrajame romane yra kone ištisai sąlyginis, nepaisant akivaizdžių Kondroto aliuzijų į socializmo statybas (kurias paminėjo bemaž visi kritikai). Jo pasakojimas konvulsingai gimsta iš dialogo, ginčo, pokalbio metu vykstančių mintijimo grumtynių, moralinio teismo aistros, tą teisiantįjį, analizuojantįjį personažą laikinai pastatančios virš kito pokalbio dalyvio į lėmėjo vietą, kad ilgainiui ir vėl sukeistų laiminčiojo ir pralaiminčiojo pozicijas. Šios dialogo rungtynės yra ne kas kita kaip galios įteisinimo žaidimai, moralizavimo primetimas „neutraliai“ būčiai, šitokių būdu sužmoginamai, prijauginamai. Personažų įrodinėjamos tiesos tik pabrėžia jų sąlygiškumą – už įstatymo, papročio ar moralinių gairių nėra nieko daugiau, tik aistra valdyti. Kondroto personažų poliglosiją papildė pranašiškos pasakotojo intonacijos (antrajame romane „paslėptos“ po Sniegovijos „balsu“), neretai atstovaujančios kaltinančiai instancijai.

Kondrotas romanuose priartėja prie Dekalogo ribos – jis atskleidžia moralinių gairių ambivalenciją, netvarumą, vieno sprendimo ar aiškių moralės ribų nebuvimą kintančiame požiūrių ir santykių pasaulyje: dviprasmiški pasirodo pasikėsinimas į Dievo vaidmenį, maištas prieš tėvus, svetimoteriavimas, žmogžu-

dystė, melas. Kondroto proza tęsia siurrealistų dviprasmybės, moralės normų ir vertybių ambivalencijos tradiciją. Bretonas pavergiančią moralės normų dviprasmybę ir konvencionalumą pabrėžė *Antrajame siurrealizmo manifeste*:

Žvelgiant iš intelektualinių pozicijų, mums visada rūpėjo, kad visomis priemonėmis ir bet kokia kaina įtikintume žmones, jog senosios antinomijos yra dirbtinės, veidmainiškai naudojamos tam, kad kontroliuotų bet kokius neįprastus žmogaus polėkius, kad žmogus būtų įtikintas, kokios menkos jo galimybės, kad jis prarastų tikėjimą galįs reikšmingai atsitolinti nuo visuotinės prievartos.⁴⁰

Kondroto proza pabrėžia teisės ir normos ambivalenciją, teisėjo ir jo aukos dviprasmišką santykį, bausmės ir nusikaltimo artumą. Jo kūryba išeina už aiškių etinių (pozityvu–negatyvu) ribų ir paneigia klasicistine simetriška priešybe grįstą socialistinio realizmo mintijimo schemą.

Izaoko aukojimas ir sūnaus palaidūno sugrįžimas – mitų modifikacijos

Kaip minėta, du Kondroto romanai sudaro tam tikrą pokalbio situaciją, jie perkuria tuos pačius mitus. Abiejuose kartojasi sūnaus ir tėvo, inicijuojamo subjekto ir negailestingo lėmėjo akistata. Dviprasmiškas yra sūnaus ir tėvo ryšys. Jis romanuose pasirodo ir kaip sūnų aukojančio tėvo tema (Izaoko mitas), ir grįžusio atgailaujančio sūnaus palaidūno mitas. Paklusnumas įstatymui ir maištas, atgailos ir moralinio apsivalymo poreikis ar konstatuojamas trūkumas susieja šiuos romanus. Romanų fabulos išsidėsto simetriškai: pirmasis romanas baigiasi, o antrasis prasideda „scenomis“, kuriose grumiasi atgaila ir cinizmas. *Žalčio žvilgsnis* užbaigiamas atgailaujančio nusikaltėlio mirtimi ir cinišku kareivio-teisėjo išsiskinėjimu nuo atsakomybės už ją. *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą* prasideda atgailaujančio sūnaus ir žudyti pasirengusio tėvo akistata. Ir sūnaus atgaila, ir tėvo ryžtas nubauti sūnų mirtimi – abu ketinimai antrojo romano pradžioje pasirodo arba melagingi, arba per sunkūs įvykdyti, o visas tolesnis pasakojimas aiškina

40 André Breton, *Drugi manifest surrealizmu* [*Antrasis siurrealizmo manifestas*], in: *Siurrealizm: Antologija*, p. 125. [Vertė IV]

šių ketinimų įgyvendinimo prielaidas. Lieka neaišku, ar Etana pasmaugia sūnų, ar aplanko jį tik kaip teisantis mirties balsas, pats jau nebepajėgdamas peržengti namų slenkščio – Kondrotui, matyt, nerūpėjo atomazgos detalės, jo dėmesio centre turėjo būti tik žmogiškumo išbandymas, aistros anatomija. Romaną *Žalčio žvilgsnis* autorius baigia „epistoliniu epilogu“, susidedančiu iš sūnaus ir tėvo laiškų. Sūnus laiške klausia tėvo apie šio galimai įvykdytą „šlykščiausią dorovinį nusikaltimą“, kuriam kariškis pasitelkė savo vaiką (taip auka buvo priversta manyti, kad karininkas veikia be klastos, nors šis ją apgavo: pakartojo antikinio mito apie Chimeros nugalėtoją triuką – pasiuntė auką su pasmerkimo laišku į budelio rankas, kad ji pati prisistatytų bausmei⁴¹). Tėvo neigiamas atsakymas, išsitenkantis formaliosios teisės ribose, tik dviprasmiškai patvirtina sūnaus įtarimus. Atvira romano struktūra palieka be atomazgos neišsakytą, nors skaitytojui „akivaizdžią“ nusikaltimo ir atgailos, klastos ir tyrumo sampyną. Tiek kapitonas Ozolas, tiek Etanos sūnus Konradas savo cinišką požiūrį į moralės ir tiesos sąlygiškumą argumentuoja blaiviai ir įtikinamai (Etana įvertino sūnų: „jo žodžiuose buvo daug tiesos, beveik viskas buvo teisinga“). Jie abu nutyli tik tai, kad neturi jokių įgaliojimų teisti ir aukoti, jie abu savo galią steigia patys. Antrasis romanas pratęsia pirmojo romano paskutinės laiškų dalies kreipinį į tėvą pasirinktu *motto* (citata iš Aurelijaus Augustino išpažinimų XI knygos, XVII skyriaus): „Aš klausiu, tėve, o ne tvirtinu.“ Abu romanai akcentuoja sūnaus atgailą (atgailauja ir plėšikas Gaurusis Meižis, ir Konradas), abiejuose romanuose klausimas-ne/kaltinimas tėvui (arba „žalčio akiai“) susilaukia mirties sankcijos. *Žalčio žvilgsnyje* tėvo laiške sūnui galime įžvelgti susidorojimo grėsmę – tėvo užuominą į galimą sūnaus beprotybę dėl jam „pasivaidenusio“ nesamo asmens – Meižių giminės duobkasio ir likimo sergėtojo. Antrajame romane herojų tėvas „baudžia“ mirtimi (galutinai nenubausdamas), o sūnus dėkoja už mirtį atgailaudamas (lieka ne nubaustas, o išganytas), nes išsivaduoja nuo nepakeliamo nuovargio, kurį sukėlė atsakomybė už prisiimtą galią.

Apibendrinkime susipynusias kompozicines Izaoko ir atgailaujančio sūnaus palaidūno mitų sekvenčijas *Žalčio žvilgsnyje* ir *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą*.

Izaoko ir sūnaus palaidūno mitai *Žalčio žvilgsnyje* pasirodo kaip paneigti, apversti, prieštaringi.

Paneigtas sūnaus palaidūno mitas: pirmosiose romano dalyse tėvas Meižis atsisako aukoti sūnų net ir sukilėlių labui ar jų pažadėtos žemės vardan (t. y. pa-

41 Mitai apie Sizifo anūką Belerofontą, nugalėjusį Chimerą.

neigia politinius-moralinius įsipareigojimus tautiškumui), paukštiškas apsigimėlis grafas paskutinįjį Meižį nukryžiuoja ir atima iš jo giminės tęstinumą, prievartaudamas Pimę (sūnų paaukvoja ne tėvas, o demoniška jėga savo galios vardan).

Apverstas sūnaus palaidūno mitas: tėvis perdėtai baudžia įsūnį Gaurusį, vadovaudamasis archajišku protėvių įstatymu – ir jį atstūmusių tėvų, ir nubaudusių tėvių gyvenimus Gaurusis sudegina, apvalydamas pasaulį nuo meilės falsifikuojančių žmonių; deganti motina atgailauja prieš sūnų; pats Gaurusis patiria besąlyginę įsėsersės meilę, teikiančią jam vilties plėšiko ir žmogžudžio kelyje.

Prieštaringas sūnaus palaidūno mitas: įkalintas Gaurusis išpažįsta celėje „pasirodžiusiam“ visažiniui, Meižio giminės duobkasiui, amžinajam Žydui ir tuokart Gaurusio svajojamam mylinčiam (tėvui?) savo kaltės motyvus ir pasakoja apsiavymo, atgailos istoriją. Vadinamas sūnumi, jis išpažįsta savo dvasinę permainą ir pasitikėjimą kilniuotu karininku, grąžinusi jį į bendruomenę. Pramaišui su šiais išpažinties epizodais stebime karininko ir jo sūnaus mintijimą, racionalaus ir intuityvaus (žvėriško gaivalo) pradų rungtynes. Jose racionalus karininko cinizmas lemia būsimą kalinio mirtį, o intuityvusis sūnaus išvalgumas nuvainikuoja tėvo-karininko-neįgaliojo, bet faktinio teisėjo didybę. Kalinio, išvedamo mirti, kaltinimas,estas „žalčio akiai“ (žmogus nekaltas, kalta jo jėgas pranokstanti prigimtis ar dievybė), pereina į karininko sūnaus įtarimus, išdėstytus laiške. Abu sūnūs, ir Gaurusis, ir jaunas Ozolas, pasikėsino į tėvo autoritetą (įstatymą), tačiau abu jie norėjo tikėti tėvo nekaltumu. (Gaurusio bausmė beprasmė po atgailos, karininko Ozolo sūnaus laukia apkaltinimas beprotybe, jei šis ir toliau ieškos tiesos.)

Romane *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą* lieka tik Izaoko mito pėdsakai (romano pradžia – tėvas nesiryžta pasmaugti sūnaus, visas tolesnis pasakojimas aiškina, kodėl tėvas ryžosi paaukoti sūnų); sūnaus palaidūno mitas romano pradžioje apverčiamas – melagingai atgailaujantis sūnus žaidžia su tėvo pasiryžimu žudyti, panašiai kaip pirmajame romane karininko sūnus žaidžia su jam permatomomis suaugusiųjų aistromis, kurias jis savaip valdo, kad sukompromituotų tėvo autoritetą. Sūnus atskleidžia prieštarą tarp tėvo atlaidumo (noro tikėti sūnaus atgaila) ir pasiryžimo žudyti. Etana, vilkų ir sūnaus medžiotojas (aukojantis, žiniuonis, kunigas?), turbūt labiausiai iš visų Kondroto personažų priartėja prie žvėriškumo-žmogiškumo ribos, ties kuria nelieta moralinių atskaitų ir bausmės sankcija netenka prasmės.

Iš čia pastebėtų Izaoko ir sūnaus palaidūno mitų atošvaitų matyti, kad tėvo-įstatymdavio (niekada motinos) ir sūnaus vaidmenis autorius nebūtinai susieja

su aukotojo ir aukos arba atgailaujančio ir priglobiančio, atleidžiančio pozicijomis. Jos kinta priklausomai nuo perimamo galios šaltinio, pasakojančio balso „rakurso“. Galia persilieja iš personažo į personažą kaip skystis susisiekiiančiuose induose – lemtis yra nepastovi duotybė, ji kuriama ir kuriasi personažų valia, „žalčio akis“ pasislepia tarp jų ir juose.

Peržvelgus Kondroto pastangas žaisti aukotojo/aukujamo ir nuopuolio/atleidimo mitais, kyla klausimas, koku tikslu autorius perkuria šiuos galios mitus taip, kad pabrėžtų romanų vertybinę ambivalenciją. Tenka pastebėti, kad Barūnaitės-Willeke paguodžianti mintis, jog mite Kondrotas atranda atspirties racionalistiniam vertės sąlygiškumui, vargu ar atitinka šių romanų esmę. Kondroto kuriamame fantastiniame virsmo pasaulyje nėra vienareikšmių verčių ir schematizmo, juoba gailesčio nuščiuvusiam skaitytojui – autorius nepripažįsta jokios pasaulį skaitytojui paprastinančios didaktikos⁴². Jis siekia, kad skaitytojas praregėtų: visos vertybinės nuostatos yra sąlyginės, įsteigtos žmogaus, sugalvotos, maža to, jos steigia prievartą kaip visuomenės egzistencijos pamatą. Blogis čia nėra atskiro konkretaus žmogaus pasirinkimas, o dar iki žmogaus estintis gaivalas, kuriam gali paklusti bet kuris iš bendruomenės. Kondrotas aiškinasi blogio prasismelkimo į žmogaus poelgius ir mintis priežastį, žmogaus atsparumo blogiui kainą. Gal todėl jis nekuria negatyvių personažų – visi jie yra įvairialypiai, o jų vertybinės nuostatos kinta. Pats rašytojas viename interviu kaip didžiausią patirtį nurodė supratimą, kad pasaulis, kurį kiekvienas iš mūsų matome, tėra vienas iš milijardų, kad vieno bendro pasaulio nėra, o yra tik žmonės, kurie gyvena savo simboliškoje tikrovėje, kurioje prasideda tolerancija ir cinizmas⁴³. Kondrotas, panašiai kaip Bretonas, ieško vietos, kurioje susilieja galimi ir neįmanomi dalykai, viršus ir apačia, praeitis ir ateitis, bjaurumas ir grožis, tiesa ir melas, gėris ir blogis⁴⁴. Galia primeta save kitiems, prisidengdama sugalvotomis moralinėmis nuostatomis. Iš konvencionalumo gimstantis galios cinizmas susiduria su kūno (pirmapradės aistros) ir beprotybės keliamu maištu. Atrodo, kad Kondrotas peržengė vien tik sovietinio despotizmo kritikos ribas ir kūrė kur kas universalesnes paraboles, gvildenančias blogio pirmapradiškumo esmę.

42 Kondrotas minėtame interviu *Akiračiuose* teigė, kad jam mažai terūpi palengvinti skaitytojui jo kūrinių-rebusų gvildenimą.

43 Saulius Tomas Kondrotas, „Tikėjimas – tik pasaulėžiūros aspektas...“, in: *Tikėti ir rašyti: 21 šiuolaikinis lietuvių rašytojas apie tikėjimą, kūrybą ir save*, Vilnius: Aidai, 2002, p. 170.

44 André Breton, *Drugi manifest surrealizmu*, p. 126–127.

Baimė, erosas ir beprotybė

Daugelis Kondroto romanų kritikų atkreipė dėmesį į hipertrofuotą jo personažų aistringumą. Tarp kitų aistrų (baimės, meilės, troškimo turėti, neapykantos, mėgavimosi galia ir kito kančia) erotika jo romanuose pasirodo su kažkokiu stingdančiu šiurpuliu, dažnai sadizmo ir valios primetimo troškimu. Erotinis pradas rašytojui reikalingas tarsi sterilus kompozicijos įrankis galios savivalei išslaptinti. Šis manipuliacinis ir ideologinis aistros bruožas susipina su galios ir moralės instancija. Tai išvirkščioji galios pusė, Mickūno žodžiais tariant, sistemos klaida – galios elitinio cinizmo ciniškas paneigimas:

Klaidingumas yra sistemos funkcija ir yra būtinas medžiaginių sistemos interesų išsaugojimui. Bet ši sąvoka yra ciniškas elitinės ir aristokratinės jėgos, pasivadinusios save „aukštąja kultūra“, išsaugojimas. Šie ideologijos kritikai nesudaro nei jėgos kritikos, nei jėgos panaikinimo. Tokia kritika turi kitą cinišką formą. Atsiranda cinizmas iš apačios, iš neidealizuotos, nešvarios gyvenimo plotmės, turinčios visiškai kitokią kalbą, ne ciniško idealizavimo ir jėgos įteisinimo, bet apačioje sąmonės, tarptautinę ir neišvengiamą kalbą, kuriai, nori ar nenori, paklūsta ir susigėdę valdovai.⁴⁵

Kondroto personažus valdančios aistros – kraštutinės, jos ima ribotis su beprotybe. Tai riba, už kurios įmanoma pabėgti iš racionaliai prieš žmogų veikiančio pasaulio mechanikos. Romane *Žalčio žvilgsnis* nevaržomas išprievartautos Pimės erotizmas ir visiškas abejingumas likusiai gyvenimo daliai, netgi jos vaikui, primena sapnišką pasinėrimą į nuolatinę ekstazę, maksimaliai aštrius kūno pojūčius, iš kurių išblaivyti tegalėjo sūnaus sukeltas gaisras. Gaurusio bausmė už nemeilę – namų padeginėjimo aistra – irgi yra ekstatiška ir beprotiška, paremta vaikiško keršto – bausmės ir kaltės simetrijos logika, o gal ir iš prievartautojo tėvo paveldėta aistra priartėti prie blogio, kančios. Ta pati simetrija būdinga ir Gaurusio mylimosios „gailestigumo“ gestui: ji atsiduoda kiekvienam seksualinio pasitenkinimo trokštančiam, taip kompensuodama perdėtą savo tėvų griežtumą,

45 Algis Mickūnas, *op. cit.*, p. 139; straipsnyje minimi du Mickūno anekdotai (apie tai, kad karaliai į sostus sėdasi ant užpakalio, ir apie prancūzų prostitutės teismą, kuriame ji pasiteisino: „mano širdis yra prancūziška, tačiau užpakalis yra tarptautinis“) trumpiau ir taikliau išsako šią idėją apie dalinį grįžimą į „valios paneigtą gamtinę ontologiją“, gaila, kad jie necituotini – *ibid.*, p. 142.

gyvybingumo išsižadėjimą, įsivaizduojamą moralės įstatymų sergėjimą. Motinystės meilė ir sužadėtinės ištikimybę tokia tarnystė aistrai papildė šešeline, iš įprastų moralės rėmų žvelgiant, slėptina puse. Kondroto moterų ir nusikaltėlių personažai yra įsikūniję maištas prieš papročius ir moralės įstatymus. Romane *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą* Magdala, išsivadavusi iš baimės būti pati savimi, maištingai išviešina savo prigimtį ir paneigia Lemtį:

Ji buvo nubausta, dangus ją nubaudė, nes pernelyg įžūli buvo jos eiseną, pernelyg akiplėšiškas buvo jos žvilgsnis, pernelyg papiktinantis juokas. Ji nebijojo, ji atvirai darė, ką prigimtis jai liepė, nesistengdama niekaip to slėpti, neapsimesdama niekuo kitu. [...] Vien jūsų gyvenimas šiam pasauly yra mirtinas pavojus, mirtina nuodėmė. Todėl suprantama jūsų tapatumo baimė. Baimė būti savimi. (IA, 22)

Romane *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą* beprotyste paženklinta Dovydo motina ir jo mylimoji Magdala, kuri visur pasirodo lydimą beprotės sesers Laukinės. Netgi Etanos, vilkų medžiotojo, paveikslas yra palytėtas beprotybės (Sniegovijos gyventojai jo abejingumą buičiai klaidingai vertina kaip beprotybę). Moterų prigimtis paneigia vyriško pasaulio įstatymą kaip antrinį, pirma pradė erotika stoja prieš minties konstrukta. Jos įkūnija siurrealistinio grožio konvulsyvumo idėją, įtaigiai plėtotą Georges'o Bataille'aus romane *Akies istorija*, kuriame kančios ribas siekianti erotika ir autoriteto autonomiją peržengianti ekstazė lydi herojų į *sacrum* ir mirties prieangį⁴⁶. Šią „revoliucinę“ konvulsyvumo idėją skelbė Bretonas, savo romaną *Nadža* baigęs Bataille'aus mintimis artima maksima: „Konvulsyvus grožis bus erotiškai užmaskuotas, sprogdinamai stabilus, magiškai sąlyginis arba jo išvis nebus.“⁴⁷

Romane *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą* komiškai pavaizduotas moterų maištas prieš brolio savižudybę suorganizavusį Konradą. Moterys susivienija protestuodamos prieš menininko mirtį (pasaulį pagražinančio fotografo Dovydo paveikslas priešinamas „poeto“ Konrado galiai žodį paversti kūnu): jos pasipiktino demonišku valdžios cinizmu, dėl kurio nusizūdė moterų vertę iškėlęs meni-

46 „Tik kančia ir mirtis yra tikri dalykai šiame pasaulyje“, – rašė Bataille'us *Vidiniame patyrimo*. Georges Bataille, *Doświadczenie wewnętrzne* [Vidinis patyrimas], prėl. Oskar Hedemann, Warszawa: Wydawnictwo KR, 1998, p. 49.

47 Andr  Breton, „Pi kno b dzie konwulsyjne“ [„Grožis bus konvulsyvus“], in: *Siurrealizm: Antologija*, p. 173. [Vertė IV].

ninkas. Visos Sniegovijos moterys kelia riaušes prie *mirties namų*, kuriuose reziduoja tarybinio saugumo darbuotoją primenantis Konradas. Panaudojęs prieš Dovydo idealizuotą meilę demonišką savo cinizmą (privertęs Dovydą pamatyti mylimąją brolio glėbyje), Konradas ėmė suvokti, kad tas pats prigimties cinizmas atsigręžė prieš jį, kad po šio nusikaltimo jam liko tik „menkas, žeminantis tikslas, kurio vienintelė prasmė – išlikti dar truputį“. (IA, 311) Brolio nusižudymo naktis tapo ir valdovo Konrado pralaimėjimo pradžia, nes nebeliko įtampos, reikalingos valdovo galiai augti, nebeliko nieko, išskyrus komišką moterų protestą, kas galėtų kėsintis į savavališką valdovo tvarką:

Tą dieną Konradas baigė kantrų ilgalaikį flirtą su jumis, su Sniegovija. Tą dieną jis atskleidė pirmuosius savo Pralaimėjimo bruožus, neproporcingus, iškreiptus, atstumiančius. Jis privertė jus paklust ir susitaikyt, kad niekados nebus atsižvelgta į jūsų norus, jeigu jie nesutampa su jo valia (jis privertė! Be jokio koketiškumo, jam būdingo, kaip jūs kad manėt), jis uzurpavo likimo funkcijas ir atsigręžė prieš jus. Jis padarė jus savo priešais, sąmoningai taip pasielgė, norėdamas apsidraust nuo išdavystės. Tądien jis jau žinojo, kad priešai negali išduot, tai artimųjų privilegija. Šito jį išmokė Dovydas.

Naktį, pirmąją savo gyvenime Naktį Be Brolio, Konradas ketino praleist mėgaudamasis savo nepriklausomybe nuo kategoriškų dorovės imperatyvų, grožėdamasis savo laisve nuo praeities (nuo praktinio patyrimo, kuris glaudžiausiai su praeitimi susijęs), sparnuota savo laisve, kuri privalėjo iškelti jį į dar neregėtą dvasios aukštumą. Ši naktis turėjo tapti Poeto triumfo naktimi. Jam pakluso inertiška, nepaslanki, šiurkšti medžiaga – pasaulis. Ne pasaulio vardu kombinacijos – ligšiolinis poetų tikslas, – o pats pasaulis! Viešpatie! Jis tobulai įvaldė subtiliausią ir aštriausią įrankį – savo valią. Įstengė atsikratyti skrupulų ir niekingos minios balso, kuris aidi mummyse sąžinės pavidalu. [...] dabar jau Konradas abiem kojom stovi naujoje teritorijoje, gyvena naują gyvenimą, pavaldų tik estetiškiems meno dėsniams, gyvenimą, kupiną svaiginančių tikros poezijos galimybių, tegu ir blogio poezijos, tačiau tai teįrodo, jog ši poezija yra visai kitokios kokybės, kitoniška poezija, didingesnė ir tikresnė už tą saldų surogatą, kuris minioje vadinamas poezijos vardu. Ar tai, kad, pereidamas į naują gyvenimą, jis turėjo peržengti brolio lavoną, nepakenks kaip nors jo dvasiai, jo demiurgo sielai, kupinai kosminės empatijos? Žinoma, ne. Argi koks nors senasis menininkas atsiskė ryžtingai išbrauktą personažą, jeigu jis trukdo kūrinio kompozicijai, ką jau kalbėt apie tai, jei jis trukdo paties kūrėjo sielos progresui? (IA, 302–303)

Pirmajame romane panašus Pipiro monologas išsakomas prieš veidrodį vaidinant dievybę... „Dieviška“ savivalė (Meižio nukryžiuavimo ir Pimės prievartavimo scena romane liko suskliausta) Pipirui reikšminga kaip biblinis žodžio įsikūnijimas: jis paniekinamai žvelgia į senelės patartą skaityti Nietzsche's knygą, nes ji jaudina ne literatūrinės abstrakcijos, o gyvenimiška antžmogio patirtis, kurianti/naikinanti žodžio ir veiksmo jungtis. Ši tapimo antžmogiu, beribės galios, aistros valdyti tema rutuliojama ir per išdavystės temą, Judo paveikslą. *Žalčio žvilgsnyje* Judo tema liko fone (Pimės mylimasis, dalyvavęs orgijoje, pasikorė). *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą* Konradas vizijoje persikelia į Nazaretą, Kondrotas analizuoja Judo personažą: artimoji valdovo aplinka yra išdavystės priežastis, tai ji daro valdovą pažeidžiamą (bulgakoviška ne tik biblinė romano scenografija, bet netgi Konrado emocinė išbrova „Viešpatie!“). Maištaujančios moterys, išrėkusios Konradui „Judas“, savaip užburia jį, įskiepija jam savo paties žlugimo mintį. Atrodo, kad paslaptinę pralaimėjimo nuojautą, valdovo Konrado galios žlugimą galėjo lemti ir taiklus Etanos šūvis, paleistas ne iš ginklo, o mintimis. Vilkų (blogio?) medžiotojas Etana sunaikina savo paties sūnaus blogio ir galios epicentrą („Ir čia jis vėl išgirdo jau pažįstamą tylų švilptelėjimą ir smūgį į krūtinę. Tai tetruko sekundė. O kai atsimerkė, tai niekas nebuvo pasikeitę nei jo viduj, nei pasauly, tačiau sykiu viskas buvo kitoniška.“ *IA*, 305). Ši nemateriali valdovo žaizda atsiranda dėl artimojo išdavystės: Etana iš esmės apmąsto tą patį Konrado sumanytą būdą valdyti (medžiotojui – žudyti): tam būtina atsipalaiduoti nuo jausmų, nuo tėviškos meilės sūnui. Kondroto romanuose stebime, kaip savanaudiškos proto sukurtos valdžios chimeros neatlaiko aistros, prigimties maišto, gamtiškojo prado ir šeimą siejančios meilės. Beribis individualybės triumfas *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą* žlunga tolerancijos vardan (Etanos mintijimas *IA*, 339).

Atrodo, kad Kondrotas šio romano pabaigop bus atvedęs mus į siurrealistų svajotą visa ko susiliejo vietą, Jorge's Luiso Borgeso *alefą*: „Ši naktis Etanai atrodė nelyginant paratopinė erdvė, kur visi – ir jūs, ir Konradas, ir Etana – turėjo būti išmėginti, kad pakliūtų į rytdieną (kokia ji bus?).“ (*IA*, 341) Etanos apsisprendimo naktis galbūt turėjo prototipą – tai asmeninė rašytojo pasirinkimo „naktis“. Nežinia, kaip cenzūra praleido Etanos mintis reziumuojantį sakinį „Tironija turi pasibaigt“ (*IA*, 339), juoba stebėtina, kad sistema iš savo gniaužtų leido išsprūsti Etaną išsvajojusiam rašytojui: romanas pradėtas rašyti 1980 m. rugpjūtį – tai metai, kai rašytojas pasitraukė iš minėtų dėstytojo pareigų, t. y. iš esmės pradėjo „pasitraukimą iš tarybinio žaidimo“.

Romanuose Kondrotas peržengė vien tik sovietinio despotizmo kritikos ribas ir kūrė paraboles, gvildenančias blogio pirmapradiškumo esmę. Jo sapniška blogio vizija išviešino žmogaus prigimties ir žmogaus konstruojamų valdymo mechanizmų paslaptis. Autorius gilinasi į vertybių ambivalenciją išpažįstančio žmogaus radimąsi. Grėsmingas romanų pasaulis (lemtis) priverčia Kondroto žmogų laviruoti tarp sunaikinimo baimės ir išlikimo instinkto, vengti baudžiančios dievybės akies žvilgsnio. Ši kontrolės instancija grindžia centrinę romanų parabolę *asmuo–bendruomenė–Dievas*. Rašytojas atskleidė moralinių gairių ambivalenciją kintančiame požiūrių ir santykių pasaulyje. Šiuose romanuose modifikuojami mitai, dažniausiai susiję su tėvo–įstatymdavio ir sūnaus–maištininko vaidmenis, rodo, kad galios šaltinis persikelia priklausomai nuo pasakojančio balso „rakurso“. Kondrotas romanuose atskleidė, kad sąlyginės vertybinės nuostatos steigia prievartą kaip visuomenės egzistencijos pamatą, ardomą pirmpradžių aistrų ir beprotybės.

The Surrealistic Erosion of Power in the Novels of Saulius Tomas Kondrotas

Summary

The forms of Socialist Realism and Surrealism are genetically connected to Marxist ideology, and are related in their instrumental relationship to the world. Paradoxically, in the art of the late Soviet era, they also came to signify opposing stances amongst artists. Having dominated until then, Socialist Realism experienced the “cannibalism” of the Surrealism revolting against it. In his novels, the writer Saulius Tomas Kondrotas drew on surrealistic forms of expression to deconstruct the nature of power. He delved into the connections between the fall of man, repentance, the dangerousness of the world, the inhumanity of the accused man, between eros and insanity, and arrived at the surrealists’ thematic perspective.

The author of the article reviews the features of Kondrotas’s prose within the context of the decline of Socialist Realism. In her analysis she draws on the more convenient, surrealist model of creative work, rather than the dominating, but rather abstract, postmodern conception. Kondrotas’s prose contains explicit parallels with the main ideas and declarations of the surrealists: art’s engagement with society’s most pressing concerns,

the liberation of the imagination and its stimulation by desire and revolt, the poeticization of everyday life, surprising juxtapositions, the immediacy of dreams and their blending into conscious reality, the synthesis of reason and madness, mythologizing, the ambivalence of values, the intrusion of the afterlife through meaningful coincidences (*objective accidents*), exaggerated passions, the convulsions of beauty, and others. Against the backdrop of the ideas of Western Surrealism, the author observes how Kondrotas's novels reinvent various myths of power around the core ideas of the axis *person-community-God* and the defeat of a power established by one selfish person. Kondrotas's dream-like vision of evil, which cracks the secrets of human nature and man-made mechanisms of control, confronts the optimistic fantasies of Soviet literature. The writer delved into the complex manipulations inherent in human relations – the passion to impose moral norms upon and control another. He was especially fascinated by the cynicism of power and denials of elitism. In these novels the cynicism of power is confronted by the revolts of passion and madness. Kondrotas's prose, which is allegorically directed at the absurdities of Soviet reality and the fundamental dehumanization at the system's core, also encompassed a larger, and not only historical, perspective. Kondrotas surpassed the despotic limits of Soviet criticism and created universal parables which explored the origins and meaning of evil.

Keywords: Surrealism, Socialist Realism, myth, value, passion, ambivalence.
